

TER NAGEDACHTENIS AAN GABRIËL NUCHELMANS (1922-1996)

Herman Philipse*

Op 6 augustus 1996 overleed Gabriël Nuchelmans, hoogleraar in de wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit te Leiden van 1964 tot 1987 en fervent verdediger van de analytische wijsbegeerte in het overwegend existentiële filosofisch-fenomenologische klimaat van het na-oorlogse Nederland. Nuchelmans was een kwart eeuw redacteur van het *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* (1962-1987) en tien jaar fungeerde hij als redactiesecretaris (1967-1977). De redactie heeft met grote bedroefdheid kennis genomen van zijn overlijden, dat een gevoelig verlies is voor het intellectuele leven in ons land.

In een kort artikel over "Het eigene der Wijsbegeerte", dat verscheen in de achtenvijftigste jaargang van dit tijdschrift (1966), schetste Nuchelmans de mentaliteit van de analytische wijsgeer, een mentaliteit die ook de zijne was. "In de kwaliteit van strikt filosoof", zo schreef hij, "wenst men zich over het algemeen verre te houden van grootse ontwerpen betreffende fundamentele structuur en strekking van de totale werkelijkheid en evenzeer van de stichtende taken waartoe de moralist zich geroepen weet. Dat er aan zulke alomvattende visies behoefte bestaat, wordt niet ontkend, nog minder, dat zedelijke waarderingen en richtlijnen voor een ordelijke samenleving onontbeerlijk zijn, maar als wijsgeer reserveert men zich een metastandpunt: niet in hetzelfde vlak als één mededinger te meer, maar een trede hoger, waar de onttrokkenheid aan partijschap de analyse betere trefkansen waarborgt". Deze analytische houding vereist, zo voegde Nuchelmans eraan toe, dat men "loskomt van de rampzalige dienstbaarheid aan de theologie en daarmee verwante sferen" en dat men zich "van de noodlottige gevolgen van deze misstand herstelt". Het is belangrijk te beseffen dat hier geen rabiate atheïst aan het woord was, – integendeel, Nuchelmans liet zich in zijn colleges nooit negatief uit over welke religie dan ook en meende dat zijn filosofische overtuigingen een vrije ruimte lieten op godsdienstig gebied –, maar iemand voor wie in de wijsbegeerte het intellectuele geweten zwaarder woog dan het vervullen van allerlei wensdromen.

Nuchelmans was afkomstig uit een katholiek milieu en studeerde klassieke filologie te Nijmegen. Na zijn doctoraalexamen liep hij college bij de logicus Bochenski en de graecus Gigon in Zwitserland en hij studeerde een jaar in Londen, waar hij de filosofen Ayer, Stuart Hampshire, en Karl Popper leerde kennen. In 1950 promoveerde hij aan de Nijmeegse universiteit op een dissertatie over de Griekse woorden *philologos*, *philologia*, en *philologein*. Het thema van de filologie loopt als een rode draad door Nuchelmans' werk en zijn afscheidscollege aan

* De auteur is hoogleraar aan de Faculteit der Wijsbegeerte, Rijksuniversiteit te Leiden.

de Leidse universiteit, uitgesproken op donderdag 10 september 1987, was een lofzang op de filologische acribie in de wijsbegeerte. De “collectieve beneveling” van filosofen, die erin bestaat dat ze zich opsluiten in een “heilloze esotericiteit” die hen “onkwetsbaar maakt voor nagenoeg elke vorm van kritiek”, zo zei hij bij die gelegenheid, kan misschien bij sommigen worden tegengegaan “door een langdurige en zorgvuldige scholing die erop gericht is hun gave des ondersheids tot de uiterste graad te scherpen en te verfijnen”. Nuchelmans zelf had een dergelijke scholing ondergaan, niet alleen door zijn studie en promotie maar ook door een leraarschap in de klassieke talen van dertien jaar, eerst in Steenwijk en later aan het gymnasium te Velsen. Hij heeft dit leraarschap altijd beschouwd als een uitstekende voorbereiding op zijn verdere loopbaan.

In 1964 werd Nuchelmans per koninklijk besluit benoemd tot hoogleraar in de wijsbegeerte aan de juist opgerichte Centrale Interfaculteit van de Leidse Universiteit, waar hij tot zijn emeritaat in 1987 doceerde. Zijn intellectuele ontwikkeling in Leiden weerspiegelde als een microcosmos de evolutie van het vakgebied in Nederland. Aanvankelijk kende ons land een klein aantal professionele wijsgeren, die het meestal als hun voornaamste taak zagen de filosofie bekendheid te geven in een bredere kring. Zo schreef Nuchelmans Nederlandstalige boeken van inleidende aard, met name *David Hume* (1965), *Proeven van analytisch filosoferen* (1967), en het populair geworden *Overzicht van de analytische wijsbegeerte* (1969). Later groeide het aantal beoefenaren van de wijsbegeerte sterk, waardoor grotere specialisatie mogelijk werd. Terwijl Nuchelmans aanvankelijk vooral geboeid was door methodologische vragen van tekstinterpretatie, het wijsgerig empirisme, en de filosofie van de gewone taal die in de vijftiger jaren te Oxford bloeide, concentreerde hij zich in deze latere periode vrijwel geheel op de geschiedenis van het begrip propositie.

In 1973 verscheen het eerste deel van een trilogie over dit onderwerp: *Theories of the Proposition. Ancient and Medieval Conceptions of the Bearers of Truth and Falsity*, dat begint met Plato en Aristoteles om te eindigen in de veertiende eeuw, via hoogtepunten zoals Boethius, Abelard, en Ockham. Sleutelbegrippen van dit deel, zoals *lekton* en *axioma*, *onoma* en *rheema*, en de theorie van *complexe significabile*, zullen kenners vertrouwd in de oren klinken. Oorspronkelijk was het de bedoeling de moderne tijd in één verder deel te behandelen, maar de overvloed van bronnen noopte Nuchelmans ertoe in 1980 een deel te publiceren dat louter de periode van 1450 tot 1650 beslaat: *Late-Scholastic and Humanist Theories of the Proposition*. Hier exploreert Nuchelmans veelal een nauwelijks ontgonnen terrein. Treffend spreekt hij van “the intricate mass of sources, which are often works that are completely forgotten and extremely hard to obtain”. Zoals steeds is de helderheid van expositie ongeëvenaard, zodat de lezer die nooit een poging heeft gedaan de vaak obscure bronnen te ontcijferen, het werk van de ontdekkingsreiziger in deze *terra incognita* schromelijk zal onderschatten. Het derde en laatste deel, dat de periode van 1650 tot en met Kant behandelt, verscheen tenslotte in 1982: *Judgment and Proposition. From Descartes to Kant*. Ofschoon dit deel zich op meer bekend terrein beweegt, wist Nuchelmans toch een grote massa vergeten teksten op te duiken, teksten van filosofen als Du Marsais, Beauzée, Burthogge, Hartley, of Priestley. Daarnaast bleven Nederlandstalige publicaties voor een breder publiek verschijnen, zoals twaalf studies over *Wijsbegeerte en taal* (1976) en *Taalfilosofie. Een inleiding* (1978).

Nuchelmans' trilogie over de geschiedenis van het propositie-begrip heeft hem een grote waardering bezorgd bij buitenlandse specialisten zoals Norman Kretzmann (Cornell), Eleonore Stump (State University of Virginia te Blacksburg), Katherine Tachau (University of Iowa), en E. Morscher (Salzburg). Dit blijkt uit de feestbundel *Logos and Pragma*, uitgegeven door de hoogleraren De Rijk en Braakhuis ter ere van Nuchelmans' vijftenzestigste verjaardag in 1987. De bundel bevat een bibliografie van Nuchelmans' publicaties verschenen vanaf 1950 tot het jaar van zijn emeritaat. Aanvankelijk leek het emeritaat een oase van onderzoekstijd op te leveren en verscheidene nieuwe publicaties zagen het licht, waarvan ik er hier enkele noem.

In 1975 was Nuchelmans lid van de Koninklijke Academie van Wetenschappen geworden, waarvan hij in de jaren 1981 tot 1984 de Afdeling Letterkunde voorzat. In de *Mededelingen* van die afdeling, Nieuwe Reeks, Deel 53 no. 6 (1990), vinden we een interessante lezing die Nuchelmans hield tijdens een symposium over tekstinterpretatie in 1989, getiteld "Pleidooi voor een ingetogen hermeneutiek", en die mijns inziens verplichte lectuur is voor hermeneutici. Hij pleit ervoor om "de epistemologisch-methodologische vraag naar de toetsbaarheid van tekstinterpretaties opnieuw haar centrale plaats" terug te geven en spreekt met een variatie op Dilthey de hoop uit dat we "niet langer blootgesteld" zullen zijn "aan een beständigen Einbruch romantischer Willkür und skeptischer Subjektivität in das Gebiet der Hermeneutik". Twee jaar later vulde Nuchelmans Deel 55 no. 10 van de *Mededelingen* met een geleerde historische verhandeling over het logische onderscheid tussen categorische proposities met twee en met drie constituerende elementen: *Secundum/tertium adiacens. Vicissitudes of a logical distinction* (1992), terwijl een jaar eerder in de *Verhandelingen* van de KNAW, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, als deel 145 een baanbrekende monografie over dilemma's redeneren was verschenen onder de titel *Dilemmatic arguments. Towards a history of their logic and rhetoric* (1991).¹ Maar het was Nuchelmans niet vergund zeer lang van zijn emeritaat te genieten. In het begin van 1994 bleek hij zijn wandeling, die hij met Kantiaanse punctualiteit dagelijks maakte, niet meer zonder rustpauze te kunnen volbrengen. Zo openbaarde zich, aanvankelijk schijnbaar onschuldig, een spierziekte die hem al snel het werken onmogelijk maakte en hem uiteindelijk bijna geheel verlamde. Zijn echtgenote en familieleden, vrienden en oud-collega's moesten tot hun groot verdriet van nabij of op een afstand meemaken hoe de eens zo vitale filosoof besloot zijn bibliotheek te verkopen en langzamerhand zijn levensmogelijkheden verloor. Zijn overlijden op zes augustus j.l. kwam als een bevrijding voor Gabriël R.F.M. Nuchelmans die, evenals de door hem bewonderde David Hume, tot het laatst toe zijn geestkracht bewaarde. Tijdens zijn leven werd hij geridderd in de Orde van de Nederlandse Leeuw.

De drie boeken over de geschiedenis van het propositiebegrip zullen vele jaren het standaardwerk over dit onderwerp blijven. Niet alleen historici van de logica en semantiek kunnen de trilogie met profijt raadplegen; ze is ook instructief voor systematische beoefenaren van deze disciplines. Want, zoals Nuchelmans schreef in het voorwoord tot het eerste deel: "Although the conceptual apparatus and the

¹ In november 1996 verscheen een bundel met latere artikelen van Nuchelmans onder de titel *Studies in the History of Logic and Semantics, 12th-17th Centuries* in de reeks *Variorum* bij Ashgate Publishers Ltd, Aldershot (Hampshire, UK), uitgegeven door Dr. E.P. Bos.

terminology by means of which questions concerning propositions were asked and answered have considerably varied from period to period, the main types of disputes have remained remarkably constant". Wijsgerige theorievorming rond proposities is als een damspel met een beperkt aantal mogelijke variaties. Alleen wijsgeren die de geschiedenis van het onderwerp kennen, zullen een herhaling van zetten kunnen vermijden. Ook zal historisch inzicht hen ervoor behoeden te zweren bij het logische en semantische systeem dat nu in de mode is. Het moet Nuchelmans een diepe bevrediging hebben gegeven lacunes in de geschiedenis van het propositiebegrif opgevuld en talrijke misvattingen gecorrigeerd te hebben, vooral op het gebied van de (late) Middeleeuwen, waar hij vruchtbaar samenwerkte met zijn collega proximus Prof. dr. L.M. de Rijk. Een bijzonder genoeg gaf het hem wanneer hij, na twintig of dertig keer herlezen van de tekst en eindeloos puzzelen, erachter kwam dat een laat middeleeuwse logicus met een bepaalde nooit begrepen passage een diep logisch inzicht had uitgedrukt. In een interview met Menno Lievers ter gelegenheid van zijn emeritaat zei Nuchelmans over dergelijke ontdekkingen die de logicus Hughes in het werk van Buridan deed: "Dat vind ik iets fantastisch! Dat betekent, dat zij [de middeleeuwse logici] met hun buitengewoon schaarse hulpmiddelen, je moet je dat voorstellen bij kaarslicht en met die folianten, toch die buitengewoon ingewikkelde problemen wisten op te lossen. Dat is een soort erkenning van wat anderen gepresteerd hebben. Daar kan ik enorm van genieten".

Nuchelmans was niet iemand die tijdens zijn onderwijs louter sprak over hetgeen hem in het onderzoek bezighield. Integendeel, de werkgroepen op vrijdagochtend en later op donderdagen gingen in het algemeen over recente teksten op het gebied van de logica en de analytische wijsbegeerte en elk jaar werd een nieuw onderwerp aan de orde gesteld. Het was voor de studenten steeds een uitdaging te proberen hun docent te overtroeven in kennis van de behandelde tekst of van de problemen die ter discussie stonden, maar dit is bij mijn weten nooit gelukt. Nuchelmans prepareerde zich als geen ander op zijn seminars en legde zich, zoals hij zelf ooit zei, "de dure plicht op van heel intensieve voorbereiding". Hetzelfde gold voor de hoorcolleges, die aanvankelijk plaats vonden op vrijdagmiddagen in de tuinzaal van het Leidse Academiegebouw. Hoorcolleges moesten volgens Nuchelmans de functie hebben van een voorbeeld, evenals heel goede artikelen waarbij je "door het lezen de smaak ervan dermate te pakken krijgt dat je het tijdschrift of het boek dicht doet en zegt: ja, zo zou ik het ook willen doen!". Dit vereist van degene die het hoorcollege geeft dat hij "als het ware als een acteur in een toneelstuk optreedt" en dat het hoorcollege voor hem "het hoogtepunt in de week" vormt. Met zijn beminnelijke bescheidenheid gaf Nuchelmans toe dat het hem niet altijd lukte dit ideaal te realiseren. Dit neemt niet weg dat Nuchelmans' colleges voor velen onder zijn studenten onmiskenbaar datgene waren wat hij zich als ideaal had voorgesteld: een hoogtepunt van de week waarop men zich bijzonder verheugde, en een voorbeeld voor later eigen werk.²

² De citaten uit de laatste twee alinea's zijn te vinden in een aan Nuchelmans gewijd nummer van *Thauma*, driemaandelijks periodiek van de studenten aan de Faculteit der Wijsbegeerte te Leiden, 3e jaargang, nummer 12 (juni 1987).